

Kamoliddin QOBULOV,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti o'qituvchisi

TISU prof., t.f.d N.Tursunov taqrizi asosida

BUXORO AMIRLIGINING IQTISODIY HAYOTIDA ICHKI SAVDO ALOQALARINING RIVOJLANISHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada XVII asr oxiri – XX boshlarigacha Buxoro amirligidagi bekliklar va ularning ichki savdo aloqalarida mahalliy aholi tomonidan yetishtirilgan qishloq xo'jalik, chorvachilik va hunarmandchilik mahsulotlari yetakchi o'rinni egallaganligi to'g'risidagi ma'lumotlar ilmiy manbalar, arxiv materiallari va tarixiy adabiyotlarga asoslangan holda yoritilgan. Rossiya imperiyasi davrida bekliklardagi bozorlarda, asosan, xalqning kundalik hayoti uchun zarur bo'lgan eng muhim mahsulotlar naqdga va ko'pincha tovar ayriboshlash yo'li bilan sotilganligi maqolada o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: Sharq, shahar, qishloq, Buxoro amirligi, Surxon vohasi, Sherobod bekligi, Denov bekligi, savdo, bozor, do'kon, rasta, mahsulot, oziq-ovqat.

РАЗВИТИЕ ВНУТРИТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА

Аннотация

На основе научных источников, архивных материалов и исторической литературы освещаются сведения о продукции земледелия, животноводства и ремесла, выращиваемой местным населением, занимавшей ведущее место в бекствах Бухарского эмирата и их внутренних торговых связях в период с конца XVII по начало XX веков. В статье отражено, что в период Российской империи важнейшие продукты, необходимые для повседневной жизни народа, продавались на базарах за наличный расчет и нередко в обмен.

Ключевые слова: Восток, город, село, Бухарский эмират, Сурханский оазис, Шерабадский бекства, Денавский бекства, рынок, магазин, ларёк, продукт, еда.

DEVELOPMENT OF INTRA-TRADE RELATIONS IN THE ECONOMIC LIFE OF THE BUKHARA EMIRATE

Annotation

On the basis of scientific sources, archival materials and historical literature, information about the products of agriculture, animal husbandry and handicrafts grown by the local population, which occupied a leading place in the bekgy of the Bukhara Emirate and their internal trade relations in the period from the end of the 17th to the beginning of the 20th centuries, is covered. The article reflects that during the period of the Russian Empire, the most important products necessary for the daily life of the people were sold in the bazaars for cash and often in exchange.

Key words: East, city, village, Bukhara Emirate, Surkhan oasis, Sherabad bekstva, Denava bekstva, market, shop, stall, product, food.

Kirish. Surxon vohasi bekliklarida ichki savdo aloqalarining rivojlanishida muhim hisoblangan shaharlarning iqtisodiy hayoti, bozorlarning turlari, karvon yo'llari, savdo markazlari, qishloqlarda aholining joylashuvi va tabiiy-geografik muhit bilan bog'liq jihatlar maqolada o'z aksini topgan.

O'zbekiston hududida savdo-sotiq eng qadimiy davrlarda yuzaga kelgan. Ayniqsa, o'rta asrlarga kelib nafaqat shaharlarda, balki juda ko'p yirik qishloqlarda ham bozorlar aholi bilan gavjum bo'lgan. Butun Sharqdagidek, bu yerda ham mahalliy bozorlarni o'lkaning ko'zgusi desa bo'ladi. Juda ko'p shahar va qishloqlarda muayyan kunga belgilangan katta bozorlar bo'lib, ularga butun O'rta Osiyodan va chet ellardan savdogarlar kelgan[1].

Tarixiy manbalardagi ma'lumotlarda qayd etilishicha, O'rta Osiyo shaharlarida bozorlar IX – X asrlarda turli oziq-ovqat, hunarmandchilik va kundalik maishiy mahsulotlar turiga qarab ixtisoslashib borgan va XV asrning oxiri - XVI asr boshlarida yanada rivojlangan. Ayniqsa, bu davrda ichki va tashqi savdo ham ancha taraqqiy etib borgan va bu holat, xususan, Samarqand va Buxoro kabi shaharlarning qiyofasida yorqin namoyon bo'lgan.

Buxoro amirligi miqyosida yirik va mayda bozorlar faoliyati jadallashib borgan. Odatda, shaharlarning mavjudligini va yurt aholisining to'kin hayotini bozorlar ko'rsatgan. Bozorlarning katta-kichikligi, boyligi va boshqa

jihatlar shaharlarning mamlakatda tutgan o'rni va siyosiy vaziyat bilan bog'liq bo'lgan[2].

O'rta Osiyo bozorlari qurilishi jihatidan bir qancha umumiy xususiyatlarga ega bo'lgan. Odatda, bozorlar odamlar gavjum bo'ladigan shaharning markaziy qismida katta ko'chalar kesishgan yerlarda va ko'chalar bo'ylab barpo qilingan. Yirik shaharlarda tijoriy ishlab chiqarishni o'zida aks ettirgan bitta asosiy bozor bo'lgan. Bunday bozor ko'pincha asosiy ko'chalar kesishadigan joylarda o'rnatilgan bo'lib, chorsu deb yuritilgan. Chorsular, asosan, usti yopiq gumbazli bozorlar bo'lib, ularning mayda bo'limlarida ham ma'lum mollar sotilgan. XIX asr yozma manbalarida, Samarqand shahri Chorsusiga Registon yaqinidagi chorrahada joylashgan usti yopilgan va har tomondan chiqish mumkin bo'lgan g'ishtdan qurilgan inshoot deb ta'rif berilsa, Shahrisabz va Qarshi shaharlari Chorsusi "uncha katta bo'lmagan, usti gumbaz bilan yopilgan aylana shaklidagi inshootdir" - deb ta'riflanadi [3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ushbu maqolani yozish davomida bir qator ilmiy manbalar va tarixiy adabiyotlar tahlil etildi. Mazkur maqolada XVII asr oxiri - XX boshlarigacha Surxon vohasidagi bekliklarda ichki savdo aloqalarining rivojlanishida mahalliy aholining yetishtirgan qishloq xo'jalik, chorvachilik va hunarmandchilik mahsulotlari hamda Rossiya imperiyasi davrida esa bekliklardagi bozorlarda, asosan, xalqning kundalik hayoti

uchun zarur bo'lgan eng muhim mahsulotlar naqdga va ko'pincha tovar ayriboshlash yo'li bilan sotilganligi to'g'risidagi ma'lumotlar ilmiy manbalar, arxiv materiallari va tarixiy adabiyotlarga asoslangan holda yoritilgan.

Maqolani yozishda arxiv hujjatlaridan tashqari, XIX asrning o'rtalarida A.P.Xoroshin asarlarida O'rta Osiyo, xususan, Buxoro amirligining ichki va tashqi savdo aloqalari, pul tizimi hamda savdo aloqalari, sharqshunos N.Mayevning ilmiy asarlarida Surxon vohasi bekliklarining XVIII asr oxiri - XX asr boshidagi hududiy chegarasi, aholisi, qishloq xo'jaligi va hunarmandchiligi hamda karvon yo'llari haqida ba'zi ma'lumotlar berilgan.

I. Jabborov va B.X.Karmishevalarning tadqiqot ishlarida vohaning tabiati va geografik holati, joylashuvi va o'rta asrlarda O'rta Osiyo bozorlari, mahalliy ichki bozorlar va ulardagi aloqa yo'llarida savdo munosabatlarining rivojlanishi va shakllanishi haqida ma'lumotlarni bayon etgan.

G.A.Agzamova "So'nggi o'rta asrlar O'rta Osiyo shaharlarida hunarmandchilik va savdo" asarida O'rta Osiyo xonliklarining shaharlari hayoti va aholisining mashg'ulotlari, hunarmandchilik va savdoning holati, shuningdek, Rossiyaning savdo markazlari bilan iqtisodiy aloqalari, hududlarni o'zaro bog'lovchi yo'llar va ularning faoliyatida yuz bergan o'zgarishlarni tarixiy taqqoslash orqali ko'rsatib berishga harakat qilgan. Shuningdek, Buxoro amirligida savdo munosabatlari, Surxon vohasida ijtimoiy-iqtisodiy hayot, aholining ijtimoiy ahvoli, bozorlardagi narx-navonning qanday belgilanganligi tarixi bo'yicha R.Xoliqova, E.A.Qobulovlar tomonidan yozilgan tadqiqot ishlari va monografiyalarda ham bu to'g'risidagi ma'lumotlarni keltirib o'tishgan.

Tadqiqot metodlogiyasi. Maqola umum qabul qilingan tarixiylik, manbashunoslik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ketma-ketlik va xolislik tamoyillari asosida yoritilgan bo'lib, XVII asr oxiri - XX boshlarigacha Buxoro amirligidagi bekliklar va ularning ichki savdo aloqalari tarixi tadbiiq etilgan.

Tahlil va natijalar. Buxoro amirligining barcha hududlarida ichki bozorlar haftada ikki kun faoliyat ko'rsatgan. Qorako'l shahrida payshanba va yakshanba, Chorjo'y shahrida dushanba va payshanba, Kerki shahrida chorshanba va yakshanba, Kelif shahrida dushanba va juma, SHERobod shahrida payshanba va yakshanba, Boysun shahrida dushanba va payshanba, G'uzor shahrida payshanba va yakshanba, Qarshi shahrida seshanba va shanba, Chiroqchi shahrida chorshanba va yakshanba, Shahrisabz shahrida dushanba va payshanba, Yakkabog' shahrida chorshanba va yakshanba, Kitob shahrida seshanba va shanba kunlari bo'lgan [4].

Surxon vohasi qishloq xo'jaligi va chorva mahsulotlari yetishtirish bo'yicha Buxoro xonligida o'z o'rniga ega bo'lgan. Agarda xonlikda asosiy g'alla bozorlari Buxoro va Qarshi beklari hisoblan-sa, undan keyin G'uzor, Yurchi, Denov va SHERobod bekliklari bozorlari turgan. Vohada yetishtirilgan g'alla mahsulotlari Boysun shahri orqali Qarshiga, SHERobod shahri orqali Karki shahriga olib borilgan [5].

Ma'lumotlarga qaraganda, har yili Qarshi bozoriga 1000 ta tuya guruch, bug'doy, kunjut, zig'ir kabi umumiy og'irligi 15 000 pud bo'lgan qishloq xo'jalik mahsulotlari jo'natilgan [6]. Surxon vohasining qo'shni bekliklar bilan bo'ladigan savdo aloqalarida chorva mahsulotlari ham alohida o'rin tutgan. Sharqiy Buxorodan yig'ilgan chorva mollari Mirshodi bozorida to'plangan. Mirshodi bozoriga yig'ilgan qo'y va echkilar Boysunga, so'ngra G'uzor va Qarshiga haydalgan. Har yili vohadan o'rtacha 10000 dan - 20000 boshgacha chorva mollari haydab ketilgan [6].

Surxon vohasining iqtisodiy hayotida ichki savdo yo'llari va savdo-sotiqning alohida o'rni bo'lgan. Tog' va

tog'oldi hududlari aholisining tekisliklarda yashaydigan aholi bilan savdo aloqalari faol olib borilgan.

Savdo aloqalari, asosan, shahar markazlarida aholi gavjum joylashgan yerlarda tashkil qilinib, deyarli vohaning barcha ichki bozorlari haftaning ikki kunida faoliyat yuritgan hamda bu bozorlarga qo'shni bekliklardan va qishloqlardan turli qishloq xo'jalik chorva hamda hunarmandchilik mahsulotlari olib kelinib ko'pincha mahsulot ayriboshlash yo'li bilan savdo-sotiq ishlari amalga oshirilgan. Surxon vohasi bekliklaridagi eng katta bozorlar Termiz, SHERobod, Denov va Boysun bozorlari edi.

Bulardan tashqari mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan bozorlar ham bo'lib, aholining bozor mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirishga xizmat qilar edi. SHERobod bekligining tog'li Ko'hitang qishlog'idagi bozor haftaning chorshanba va shanba kunlari faoliyat yuritib, bu bozorga Amudaryodan G'uzorgacha bo'lgan yerlardan aholi chorva mollari, qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotish va evaziga hunarmandchilik mahsulotlari xarid qilish uchun keladi [7]. Bugungi kunda ham bu bozor faoliyat yuritib, asosan, chorva va qishloq xo'jaligi mahsulotlari sotishga ixtisoslashganligi bilan ajralib turgan.

Vohadagi yirik va gavjum bozorlar SHERobod bekligi bozorlari hisoblangan. Ayniqsa, beklikning katta qismida rus armiyasi va fuqarolarining istiqomat qilishi hamda Sharq davlatlari bilan Rossiya o'rtasida savdo aloqalariga e'tiborning oshib borishi bilan SHERobod, Termiz, Pattakesar bozorlarining ombor vazifasini o'tashlari, eng muhimi vohaga temir yo'l tarmog'ining kirib kelishi savdo-sotiqning jadal o'sishiga olib kelgan. Bu esa bu bozorlarning dunyoning turli mamlakatlardan, xususan Rossiya fabrikalarida ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan to'lib borishiga imkon bergan.

Beklikda uning amlokдорliklari markazlarida Xatak, Poshxo'rd, Zarabog', Ko'hitang, Jarqo'rg'on, Kakaydi va Xo'jamulka bozorlari bo'lgan. Pattakesar bozori ancha gavjum bozor bo'lib bu yerda Rossiyadan fabrikalarida ishlab chiqarilgan matolarni ancha qulay narxda sotib olish imkoni bo'lgan. Beklik markazi sanalmish SHERobod shahri don mahsulotlari va paxta sotishda eng katta bozor sanalgan. Bu bozorga vohada yetishtirilgan paxtadan tashqari, Kelif bekligidan paxta sotish uchun aynan shu bozorga olib kelingan.

SHERobod bozori yakshanba va payshanba kunlari ishlagan. Rus amaldorlari tomonidan bu bozor faoliyati ancha sinchiklab o'rganilgan. Har bozor bug'doyning lalmi va tiramoi (kuzgi) turining har biridan 250 botmondan yangi hosil yig'ilgan paytda 500 botmongacha, lalmi bug'doyning har botmoni 3 rubl 60 kopeykadan - 4 rubl 23 kopeykagacha. tiramoi bug'doyning har botmonini 2 rubl 80 kopeykadan - 3 rubl 29 kopeykagacha, yorma 15 botmongacha 8 rubldan - 9 rubl 40 kopeykagacha, un 25 botmongacha 3 rubl 80 kopeykadan, lalmi bug'doydan tayyorlangani 4 rubl 47 kopeykagacha, tiramoi bug'doydan tayyorlangani 3 rubl 53 kopeykagacha, arpa 250 botmongacha har botmoni 2 rubldan - 2 rubl 35 kopeykagacha, har 100 bog' beda 3 rubldan-3 rubl 53 kopeykagacha, har 4 pud somon 20 kopeykadan - 23 kopeykagacha narxlarda sotilgan. Yangi hosil yig'ishtirib olinganidan so'ng, yoz oylarida SHERobod bekligida 20.000 botmon bug'doy, 10.000 botmon arpa, 1000 botmon guruch yormasini (oktabr oyida) sotib olish mumkin bo'lgan [4].

Bozorda o'tin ham sotilgan. Beklik aholisi yoqilg'i sifatida yulg'un ishlatgan. Tog'lardan o'tinni tuyada (12 pud) gacha bo'lgan og'irlikda olib kelingan, o'tin yoz oylarida 50 kopeykadan, qishda esa 60 kopeykadan - 70 kopeykagacha sotilgan. Agar o'tinga talab bo'lsa, 1.200 pud yoki 100 tuya o'tin bilan bozorni ta'minlash imkoni bo'lgan. SHERobod bekligining yirik harbiy-strategik va iqtisodiy markazlaridan biri hisoblangan Termiz shahriga o'tin, asosan, Qo'rg'ontepa-Qabodiyon bekliklari va Jiliko'l amlakдорliklaridan qayiqalar

yordamida olib kelingan [10:1-varaq]. SHerobod bozorida kundalik ehtiyoj mahsulotlari quyidagi narxlarda sotilgan:

Ko'k choyning 1 funti 1 rubl 40 kopeykadan - 1 rubl 65 kopeykagacha, har bozor 6 funtgacha choy sotib olish mumkin bo'lgan.

Tuzning bir botmoni 40 kopeykadan - 47 kopeykagacha, ya'ni bir kunda bozorda 15 botmongacha tuz sotish mumkin bo'lgan.

Piyozning bir pudi 25 kopeykadan-30 kopeykagacha, bir kunda bozorda 4 pudgacha sotilgan.

Sovunning bir pudi 4 rubl 60 kopeykadan - 5 rubl 40 kopeykagacha, bir kunda bozorda 4 pudgacha sotish mumkin bo'lgan.

Mahalliy tamaki (nosvoy) ning bir pudi 1 rubl 60 kopeykadan - 1 rubl 88 kopeykagacha, bozor kunlari bir necha funtgacha sotish mumkin bo'lgan.

Mol go'shtining bir pudi 1 rubl 60 kopeykadan - 1 rubl 88 kopeykagacha, qo'y go'shtining bir pudi 2 rubldan - 2 rubl 35 kopeykagacha, qo'y yog'i (quyruq) 4 rubldan - 4 rubl 70 kopeykagacha, kuz oylarida esa bozor kunlari go'sht 8 pudgacha, quyruq 1 pudgacha sotilgan.

Sherobod aholisining katta qismi tog' va tog' oldi hududlarida istiqomat qilgani uchun chorvachilik mahsulotlari, xo'jalik faoliyatining muhim tarmog'i bo'lib, aholining katta qismi qo'y, qoramol boqib, uni bozorga chiqargan. Ushbu hududda katta mol bozori bo'lib, unda chorva mollari quyidagi narxlarda sotilgan: Masalan, 5 yoshli qoramol 12 (14 rubl 10 kopeykadan) rubldan - 20 (23 rubl 50 kopeykagacha) rublgacha, qo'y 4 (4 rubl 70 kopeykadan) rubldan - 6 (7 rubl 5 kopeykagacha) rublgacha, ot esa 30 (35 rub 25 kopeykagacha) - 40 (47 rublgacha) rublgacha, tuya esa 40 (47 rubldan) rubldan-60 (70 rubl 50 kopeykagacha) rublgacha baholangan.

Har bozor kuni 10 ta sigir, 150 tadan - 200 tagacha qo'y sotilgan. Xaridorlar talabiga ko'ra, asosan, bir oy davomida 50 ta sigir, 500 ta qo'y, 20 tagacha ot sotish mumkin bo'lgan[4].

Sherobod bekligida og'ir yuk tashishda, asosan, tuyalardan foydalanilgan. Bu ishlarni bajarish uchun qish oylarida 1000 tagacha, boshqa paytda esa 500 tagacha tuyalarni ijaraga olish mumkin bo'lgan. Tuyalarni ijaraga olib, oylar davomida ishlatish mumkin bo'lgan va ular uchun ham ma'lum bir narx belgilangan. Masalan, nor tuya 16 pud yuk ko'targani uchun kuniga 80 kopeykadan - 94 kopeykagacha kira haqi bilan belgilangan[4].

Buxoro amirligida og'ir yuk yoki g'alla mahsulotlarini tashishda quyidagi narxlar belgilangan. Masalan, G'uzor shahrigacha 2 rubl 60 kopeykadan - 3 rubl 5 kopeykagacha[4]. SHerobod shahridan G'uzor shahriga borish uchun avvalombor Rabotok orqali Oqqo'rg'onga, Karvontushdi - Bandixon -Ko'lqamish va Boysun orqali, Darbandgacha bo'lgan masofa hisobga olingan [7]. Darbanddan - Oqrabot qishlog'iga - Chashmaihofizon qishlog'i - Tangixoram qishlog'i - Qo'shilish qishlog'i va undan G'uzor shahriga kirib borilgan [11].

SHerobod shahridan - Cho'chqaguzar kechuvigacha yo'l haqi 1 rubl 60 kopeykadan - 1 rubl 88 kopeykagacha narxda belgilangan [4]. Ma'lumki, Cho'chqaguzar kechuvi Shimoliy Afg'oniston bilan olib boriladigan savdo aloqalarida muhim ahamiyat kasb etgan. Shu sababdan ham SHerobod bozoridan Cho'chqaguzar kechuvi tomon karvonlar harakati to'xtovsiz harakatda bo'lgan.

SHerobod - Cho'chqaguzar karvon yo'li nihoyatda qulay yo'l bo'lib, butun yo'l davomida 50 ta xo'jalik istiqomat qiladigan Beshqo'ton qishlog'i joylashgan [8].

Xulosa. Buxoro amirligidagi beklklar va ularning ichki savdo aloqalarida mahalliy aholi tomonidan yetishtirilgan qishloq xo'jalik, chorvachilik va hunarmandchilik mahsulotlari yetakchi o'rinni egallagan. Bozorlarda, asosan, xalqning kundalik hayoti uchun zarur bo'lgan eng muhim mahsulotlar naqdga va ko'pincha tovar ayriboshlash yo'li bilan sotilgan. Mahsulotlarni sotish va sotib olishda tovar ayriboshlash muhim o'rin tutgan.

ADABIYOTLAR

1. Жабборов Исо. Ўзбеклар (Анъанавий хўжалиги, турмуш тарзи ва этномаданияти). -Т.: "Шарқ", 2008. -Б.75.
2. Агзамова Г.А. Сўнгги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида хунаромандчилик ва савдо. -Т.: "Ўзбекистон", 2000. -Б.39.
3. Хорошхин А.П. Самарканд (Листки из памятник книжки) // Сборник статей, касающихся до Туркестанского края.- Спб., 1876. -С.193.
4. Кап. Гинтылло. Индендантская сведения о Бухаре 1885 г. // Сборник геог. топогр. и стат материалов по Азии. - СПб., 1889.-С.4-43, 25, 28, 26-27.
5. Полк. Галкин. Краткий военно-статистический очерк в Бухарском ханстве и в южной части Самаркандской области // Сб.геог.топогр. и статист. Мат.по Азии.Вып. 57.-СПб.,1894. -С.19.
6. Сб.геог.топогр. и статист. Мат.по Азии.Вып. 57.-СПб., 1894.-С.374, 376.
7. Қобулов Э. Сурхон воҳаси хўжалиги. – Тошкент: Академнашр, 2012. – 390 б.
8. Кап.Васильев. Маршрутное описание дороги от г. Ширъабада до г.Байсуна 1889 г. // Сб.геог. топогр. И стат. мат.по Азии. Вып.57. -СПб., 1894.-С.405-406, 404.
9. Қобулов Э. Россия ташки мунособатларида Сурхон воҳасининг стратегик ўрни // Республика илмий-назарий конференция материаллари.-Қарши, 2010.-Б.191.
10. Ўз МДА. 126-жамғарма, 2-рўйхат, 381-иш,1-варак.
11. Подполковник Матвеев. Поездка по Бухарским и Афганским владениям (1877) // Сборник геогр. топогр. и стат. Материалов по Азии. Вып.V. – СПб.: Воен. тип., 1883.-С.29-33.